

MEERVOUDIG
RUIMTEGEBRUIK
ONDER DE LOEP

Marjolijn Bloemmen
Sirka Lüdtkke

Inleiding

Nederland heeft een planningstraditie die problemen oplevert

Het planningsprobleem herdefinieert

Een denkkader om tot nieuwe oplossingen te komen

Waarom buitenlandse voorbeelden als inspiratiebron

Inspiratiebron buitenland

Brazilië - favelas

Johannesburg en Durban - informele nederzettingen en townships

Tokio - openbare ruimte

Hongkong - woontoren

Montreal - 'indoor-city'

Brazilië - gated community

Een alternatieve kijk op meervoudig ruimtegebruik

Conclusie

Bronnen

Inleiding

De Grote Markt in Brussel geldt als een van de meest fraaie pleinen, voor sommigen is het de mooiste plek ter wereld. Dit heeft ongetwijfeld te maken met de wijze waarop het plein is geïntegreerd in het omringende 17e eeuwse huizenensemble, de manier waarop het plein momenteel is vorm gegeven. De populariteit van dit plein komt vooral voort uit de manier waarop de Grote Markt kan worden gebruikt. De een komt er voor het broodje tijdens de lunch, een ander omwille van de architectuur, een derde om te genieten van de verschillende culturen die elkaar hier kunnen ontmoeten, een vierde is gehecht aan deze plek omdat die er zijn of haar lief tegenkwam. Nog iemand anders komt hier voor de wekelijkse vogelmarkt en nog anderen passeren er op weg naar het station. Gespreid over de hele dag maakt iedereen op eigen manier gebruik van dit plein en geeft er zo betekenis aan. Dit alles is mogelijk dankzij... – ja, waarom eigenlijk? We bekijken nog een tweede situatie: het winkelcentrum Hoog Catherijne in Utrecht. Er is nauwelijks te ontkomen aan een bezoek aan dit winkelcentrum voor wie arriveert ofwel vertrekt op/vanuit Nederlands grootste spoorwegknooppunt. Kleren, kleren en nog eens kleren tussen krantenwinkels en eettentjes met fast food. De mensenmassa stroomt gestaag door het complex. De ruimtelijke indeling van het bouwwerk lijkt het gedrag van de gebruiker te bepalen. Na zes uur 's avonds gaan de rolluiken van de winkels omlaag en de leegte breidt zich uit.

Wat hebben de twee situaties gemeen?

Dat is ten eerste de hoeveelheid mensen die tegelijkertijd gebruik kunnen maken van deze ruimtes, ten tweede het aantal m² waarop de verschillende activiteiten plaatsvinden. De Grote Markt in Brussel vormt vooral een toeristische trekpleister die tot in de late uren blijft draaien. Hoog Catherijne is op de eerste plaats een transitruimte, die na sluitingstijd van de winkels en kantoren snel leeg loopt. Met name dit verschil in programma verklaart het verschil in de gebruiksintensiteit tussen Hoog Catherijne en de Grote Markt. De manier waarop de mensenmassa's zich verplaatst, zet aan tot nadenken: kriskrasbewegingen en daardoor schijnbaar veel minder 'gestructureerd' bewegingen op de Brusselse Markt tegenover het gevoel van het te moeten volgen van een "vaste traject" van de mensenstroom in Hoog Catherijne, namelijk de weg van en na het station. In Hoog Catherijne werd op gegeven moment bewust ervoor gekozen de stationsomgeving als een gebouw vorm te geven. Vroeger was ook dit een (stations)plein. Zo werd het mogelijk om een ruimte met een hoge bebouwingsdichtheid te realiseren, die intensiever gebruikt zou (moeten) worden dan tot dan toe kenmerkend was voor stationsomgevingen. Op deze wijze werd Hoog Catherijne een prototype voor de verwachtingen die werden gekoppeld aan het concept van meervoudig ruimtegebruik. De vraag is echter of deze civieltechnische ingrepen (zoals het realiseren van een station in een meerdere lagen gebouw) hebben geleid tot een intensiever gebruik van de ruimte. Gezien de geringe verschillen tussen de intensiteit waarmee de Grote Markt en Hoog Catherijne worden gebruikt en de duidelijk lagere bebouwde oppervlakte van de Grote Markt ten opzichte van Hoog Catherijne, valt dat te betwijfelen. De vraag is of het eigenlijk noodzakelijk is om hoge fysieke dichtheden na te streven, zoals de huidige debatten en het geldende beleid in de ruimtelijke ordening willen laten geloven. Bestaat er een

balans tussen de fysieke dichtheid en de intensiteit waarmee de beschikbare ruimte wordt gebruikt? Welke rol spelen daarbij regelgeving en de handhaving ervan? Nieuwe inzichten over deze (en andere) vragen kunnen bijdragen ons denken over meervoudig ruimtegebruik te verrijken.

Nederland heeft een planningstraditie die problemen oplevert

De ruimtelijke ordening in Nederland lijkt tot op heden gebaseerd op de overtuiging dat het scheiden van functies dé manier is om te komen tot een optimale productiviteit, waardoor (economische) vooruitgang kan worden geboekt. Vooruitgang wordt geboekt in termen van efficiency en daarbij speelt de factor tijd een belangrijke rol. Tijd kan worden beschouwd als een 'resource'. Door tijd te winnen kunnen kosten worden verlaagd. Tijd kan worden gewonnen door de ruimte optimaal in te richten ten behoeve van één welbepaalde functie. De ruimtelijke consequenties van deze functiescheiding zijn dagelijks te zien in onze directe omgeving; Op een hoog schaalniveau ontstonden na de 2de wereldoorlog werk - , woon - , vrijetijds - , productie - en infrastructuurlandschappen. Op een lager schaalniveau is de functiescheiding zichtbaar tot op het niveau van de inrichting van onze woonruimte, die wordt ingedeeld in een keuken, een hobbyhoek, een tv - hoek, een slaapkamer etc. Als gevolg van deze functiescheiding moeten activiteiten noodzakelijkerwijs worden geschakeld in tijd en ruimte, waardoor een individu maar één activiteit tegelijk kan ondernemen. Een tweede gevolg van de strikte functiescheiding is dat het moeilijk is om meerdere activiteiten te laten plaatsvinden in een zelfde ruimte. Plekken zijn immers dusdanig specifiek ingericht, dat het moeilijk is om er afwijkende functies in onder te brengen.

Een eerste (plannings)probleem dat voortvloeit uit functiescheiding, ontstaat wanneer uiteenlopende ruimteclaims accumuleren op een zelfde perceel. Verschillende belangengroepen of individuen eisen steeds meer ruimte op voor hun activiteiten, ruimte die reeds 'bezet' is. Er ontstaan allerlei ruimtelijke conflicten, zoals conflicten die worden veroorzaakt door geluid dat wordt geproduceerd door de ene functie (industrie, infrastructuur), waardoor de ruimte ongeschikt wordt voor een andere functie (kantoorruimte, woonruimte, recreatieruimte). Deze conflicten worden vaak vertaald naar 'tekorten aan oppervlakte'. Denk hierbij aan tekorten aan A - locaties voor kantoorgebouwen, tekorten aan parkeerruimte, tekorten aan ruimte voor infrastructuur, tekorten aan industrieterreinen, tekorten aan hoogwaardige woonruimte, tekorten aan natuurontwikkelingsgebieden, tekorten aan recreatieve ruimtes etc.

Een tweede probleem dat voortvloeit uit functiescheiding, is de overbelasting van de infrastructuur. Bereikbaarheid wordt toenemend tot een probleem. Snelwegen en vliegvelden - communicatiekanalen tussen de gescheiden locaties van wonen, werken en recreatie - slijben dicht en zelfs onze telecommunicatiekanalen hebben in toenemende mate te kampen met capaciteitstekorten. Als een gevolg hiervan kan de onproductieve (reis)tijd niet langer worden beperkt tot een absoluut minimum. De factor tijd verlaagt de productiviteit en kan niet langer worden beschouwd als een 'resource'. De paradox is echter dat zonder de ontwikkeling van alsmatig betere, snellere en efficiëntere vervoerssystemen, functiescheiding nooit tot in het extreme doorgedreven zou kunnen zijn zoals dat vandaag het geval is.

Een mogelijke antwoord op de geschetste problematiek wordt aangereikt door het propageren van meervoudig ruimtegebruik¹. Tot de uitwerkingen hiervan horen onder meer de StiR voorbeelden². Kenmerkend voor velen van hen is dat vooral gezocht wordt naar het creëren van bijkomende ruimte of het combineren van functies die 'elkaar verdragen'. Die extra ruimte wordt vaak gerealiseerd met behulp van technische ingrepen zoals het voorkomen of reduceren van geluidshinder, het ondergronds en/of bovengrondse verdichten van de bebouwing op een perceel of het verdichten van het ruimtegebruik in de tijd. Pogingen om met behulp van deze verschillende strategieën van meervoudig ruimtegebruik bij te dragen de ruimtelijke ordeningscultuur van Nederland te veranderen, slagen niet of alleen gedeeltelijk. Dat is niet verwonderlijk, omdat het doel van meervoudig ruimtegebruik ongewijzigd bleef, namelijk het verhogen van de efficiëntie. Dit zowel wat betreft de omgang met de ruimte (winst per m²) als met de tijd. De denkbeelden rond meervoudig ruimtegebruik lijken daardoor vast te zitten. Misschien zitten er oplossingen in een manier van denken die niet persé uitgaat van een efficiëntiegedachte. Hiervoor wordt onder meer door Jacobs een aanzet gegeven.

Het planningsprobleem herdefinieert

Volgens Jacobs wordt het ruimteprobleem (het eerste boven beschreven probleem) niet zozeer gekarakteriseerd door een gebrek aan ruimte, maar door een tekort aan betekenisgeving. Hij illustreert dit aan de hand van een voorbeeld: "Het lijkt alsof we oppervlakteproblemen hebben, omdat de problemen met de ruimte onmiddellijk vertaald worden in hectaren. Als alle inwoners van Nederland echter zouden wonen in New York - dichtheid, dan was een strook van 2 km langs de Belgische grens voldoende. Hectaren zijn er genoeg in Nederland om, gecombineerd met de techniek die we in huis hebben, alle vormen van ruimtegebruik zoals ze weerspiegeld zijn in de planologische categorieën (wonen, werken, landbouw, natuur, recreatie, vervoer) prima te laten verlopen. De problemen met de ruimte hebben betrekking op de betekenisgeving aan en de ervaring van het landschap. Problemen worden gevormd door de verhalen die we willen opdoen, niet door (tekorten aan) oppervlakten" (Jacobs, 2000).

Ook de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) herdefinieert het oppervlakteprobleem van een 'tekort aan ruimte' naar een 'tekort aan betekenisverlening'. "Meervoudig ruimtegebruik hangt af van de binding die mensen hebben met/tot een plek. Waar de enen dit beschouwen als hun werkruimte is dit voor de anderen ruimte voor vrijetijdsbesteding. [...] Steeds meer onderdelen van onze leefomgeving worden betrokken in het proces van attractievorming. [...] De daaruit resulterende meerlagigheid en meerduidigheid van de ruimte (een winkel is zowel een winkel als een omgeving van vrijetijdsbesteding, een binnenstad is zowel publieke ruimte als toeristische trekpleister) maakt het problematisch ruimtelijke eenheden eenduidig functioneel te typeren" (WRR,1999).

In de beleving van Jacobs en WRR zou één en dezelfde plek verschillende betekenissen moeten kunnen hebben. Vertaalt naar een van de ingangs geschetste situaties betekent dit dat een winkelzaak in Hoog Catherijne voor de ene - bijvoorbeeld een verkoper - een werkplek betekent, terwijl het voor de ander - bijvoorbeeld een klant - een locatie voor vrijetijdsbesteding betekent.

Naast de individuele betekenisverlening aan een ruimte bestaan er volgens Peters & Schwarz zoiets als 'individuele tijd-ruimte ervaringen'. Peters & Schwarz knopen daarmee aan bij het tweede geschetste planningsvraagstuk (het in gedrang komen van

de bereikbaarheid). Met behulp van het voorbeeld van een straat beschrijven Peters & Schwarz de onderlinge tijd- ruimte relatie. “De straat is niet enkel één ruimte, maar een ruimte in meervoud. De snelheid van voetganger en automobilist is niet slechts enkelvoudig te meten in kilometers per uur. Hun activiteiten impliceren twee tijdschalen die niet onder een neutrale noemer te vergelijken zijn, maar hun waarde ontlenen aan onderlinge verhoudingen: de voetganger is langzamer ten opzichte van de automobilist” (Peters & Schwarz, 2000).

In de optiek van Peters & Schwarz is het erkennen van verschillen in de wijze waarop individuen een zelfde ruimte ervaren, dus minstens even belangrijk als het realiseren van de infrastructurele capaciteit die nodig is om productief te kunnen blijven. In feite gaat het om verschillende typen infrastructuur omdat deze corresponderen met verschillende ervaringen van tijd en ruimte: een voetganger heeft een voetpad nodig om de ruimte traag te kunnen doorkruisen, terwijl een auto op de snelweg om een rijbaan zonder obstakels vraagt.

Naast de individuele tijd ruimtebeleving verschillen individuen in hun voorkeur voor een snelheid waarmee ze zich willen verplaatsen. Deze voorkeur is uitdruk van onder meer een bepaald leefstijl³. En ook een bepaalde leefwijze⁴. De leefwijze wordt volgens Wijs-Mulkens in belangrijke mate bepaald door de (gebruiks)ruimte en de tijd die beschikbaar is, het tijd-ruimte budget. Dit budget wordt volgens Peters & Schwarz door individuen op een persoonlijke wijze ingevuld of ervaren. Zoals reeds vermeld introduceren zij hiervoor het begrip ‘tijd-ruimte ervaring’. Wanneer individuen deze persoonlijke tijd-ruimte ervaring willen uitdragen en willen gebruiken om zich van andere groepen te onderscheiden, wordt de tijd-ruimte ervaring een onderdeel van de leefstijl. Ook ‘de drang naar betekenisverlening’ die Jacobs en de WRR beschrijven is van belang om het ontstaan van verschillende leefstijlen te begrijpen: wanneer verschillende (groepen van) individuen zoeken naar verschillende verhalen in het landschap en zich daarmee onderscheiden van andere (groepen van) individuen, dan is dit uitdruk van verschillende leefstijlen.

In plaats van meervoudig ruimtegebruik in te zetten om (vermeende) tekorten aan ruimte of infrastructurele capaciteit op te lossen, zou de aandacht gevestigd moeten worden op het kunnen combineren van verschillende tijd- ruimte ervaringen. Het vertrekpunt voor het denken over meervoudig ruimtegebruik wordt zodoende niet gevormd door wat technisch mogelijk is maar vertrekt primair van de verschillende tijd- ruimte- ervaringen van de individuen.

Het voorbeeld van de Grote Markt toont aan dat er heel verschillende individuen - al dan niet met een verschillende leefstijl - er gebruik van maken. Het is juist vaak een minimalistische inrichting - dus niet per se hoge fysieke dichtheden - die toestaat flexibeler in te spelen op wisselende behoeften van individuen. Natuurlijk kan ook in Hoog Catherijnen worden ingespeeld op wisselingen in trends door het aanbod van winkels te veranderen. Tot voorbeelden van gemakkelijk meervoudig te benutten ruimtes horen stranden, manifestatieruimtes en verkeersvrije straten zoals de Wilhelminaboulevard in Noordwijk aan zee of straten die worden afgesloten op Koninginnendag.

Deze voorbeelden geven een idee hoe meervoudig ruimtegebruik kan worden bekijken maar ze laten die daaruit voortvloeiende vraag voor alsnog onbeantwoord: Hoe kan het Nederlandse landschap worden ingericht zodat het betekenis kan krijgen

voor iedereen? Welk gevolgen heeft dit verder voor het streven naar maximale efficiëntie?

Een denkkader om tot nieuwe oplossingsrichtingen te komen

Er werd reeds beschreven dat ruimtelijke ordening in Nederland (net zoals in vele andere Westerse culturen) is gericht op optimaliseren van de factor tijd en dat de belangrijkste consequentie hiervan is dat functies worden gescheiden. Stel nu dat zou worden afgeweken van het uitgangspunt dat tijd moet worden geoptimaliseerd. Dan zou er dus tijd 'verloren' mogen gaan, dan zouden functies niet meer gescheiden hoeven te worden, dan zouden ruimtes niet meer specifiek hoeven te worden ingericht voor één (set van) functie(s) en dan zouden activiteiten niet meer hoeven te worden geschakeld. Denk hierbij bijvoorbeeld aan een straat in Kathmandu, Nepal. Hier bewegen voetgangers, riksja's en automobilisten door elkaar heen. De straat doet er dienst als straat, terras, afvalbak en etalage tegelijkertijd, waardoor deze functies elkaar weliswaar hinderen, maar toch uitgevoerd kunnen worden. Edward Hall beschrijft deze vorm van gebruik van tijdsbeleving als 'polychrone tijdsbeleving'. "Polychronic time means doing many things at once, P- time.[...] For polychronic people, time is seldom experienced as "wasted" [...]". Hier tegenover plaatst hij die voor de (Noord)westerse cultuur typische 'monochrome tijdsbeleving'. Hiermee wordt het plaatsvinden van maar liefst één activiteit in een bepaalde ruimte omschreven. "Monochronic time is doing one thing at a time, M - time". Typerend voor monochrome tijdsbeleving is dat activiteiten worden gepland volgens een tijdschema. Door op deze wijze te plannen kunnen mensen zich goed op een onderwerp concentreren, maar tegelijkertijd wordt het moeilijk voor die mensen om activiteiten in een context te plaatsen. Hall zegt hierover: "By scheduling, we compartmentalize; This makes it possible to concentrate on one thing at a time, but it also reduce the context...M - time is oriented to tasks, schedules and procedures" (Hall, 1984).

De theorie van Hall lijkt op het eerste gezicht tamelijk zwart-wit, maar sluit toch aan op de discussie over meervoudig ruimtegebruik die gaande is in Nederland. Met name het concept 'polychrone tijdsbeleving' kan een alternatief denkkader vormen waarbinnen naar mogelijkheden kan worden gezocht voor het stapelen van betekenissen en het combineren van verschillende tijd-ruimte ervaringen. In een geïdealiseerde polychrone samenleving kunnen individuen de ruimte immers gebruiken zoals hen dat het beste uitkomt, ongehinderd door opgelegde beperkingen aan het ruimtegebruik zoals dat in monochrome samenleving wel het geval zou zijn. Daarom kunnen er in een polychrone samenleving makkelijker verschillende betekenissen worden gegeven aan ruimtes en verschillende tijd-ruimte ervaringen worden gecombineerd.

Stel bijvoorbeeld dat de Grote Markt van Brussel gesitueerd zou zijn in een polychrone samenleving. Voetgangers en auto's zouden er dan - net als in Katmandu - door elkaar mogen bewegen, waarbij de autobestuurders aanvaarden dat ze stapvoets moeten rijden. Dit is ondenkbaar wanneer op diezelfde markt een monochrome tijdsbeleving zou overheersen.

De eerder vermeldden StIR voorbeelden illustreren echter dat de wereld van de planners het moeilijk heeft om de controle over het ruimtegebruik op te geven, waardoor de projecten polychrone eigenschappen zouden kunnen krijgen. Het toetsingskader van StIR is gebaseerd op een monochrome tijdsbeleving waarbij de

controle over het ruimtegebruik centraal staat. Is het dan echt onmogelijk om monochrome culturen, zoals de Nederlandse, te 'verrijken met polychrone eigenschappen?' Volgens Hall niet, want elke cultuur, daarmee dus ook de Nederlandse, verenigt op een unieke wijze polychrone en monochrome eigenschappen. Hall zegt hierover: "All cultures with high technologies seem to incorporate both polychronic as well as monochronic functions. The point is each does it in its own way" (Hall, 1984). Een voorbeeld hiervan is volgens Hall een land zoals Japan, dat intern polychrone eigenschappen vertoont, terwijl het zich in zijn contact met de buitenwereld monochroom gedraagt door zich te houden aan tijdplanning, agenda en afspraken.

We constateren dat er een spanningsveld lijkt te bestaan in de manier waarop een ruimte is vormgegeven en de wijze waarop deze ruimte wordt gebruikt. Hoge fysieke dichtheiden vormen geen garantie voor een intensieve gebruik van een ruimte. Een belangrijk probleem waarmee de Nederlandse ruimtelijke ordening (en de gehele westerse wereld van planners) wordt geconfronteerd laat zich terugvoeren op ons denken, dat gericht is op het optimaliseren van de factor tijd. De belangrijkste ruimtelijke consequentie hiervan is de fysieke scheiding van functies. Het tekort aan fysiek beschikbare ruimte kan bij nader bezien eerder verklaart worden in een tekort aan betekenis van ruimtes. Naast een individuele betekenis van ruimte is er sprake van een onderlinge tijd- ruimte relatie. Het onderzoek naar deze verhouding op de globale schaal, het verschil tussen van Noord en Zuid leidde tot de introductie van de begrippen polychron en monochrome tijdsbeleving. In plaats van meervoudig ruimtegebruik in te zetten om (vermeende) tekorten aan ruimte of infrastructurele capaciteit op te lossen, zou de aandacht gevestigd moeten worden op het kunnen combineren van verschillende tijd- ruimte ervaringen. Het vertrekpunt voor het denken over meervoudig ruimtegebruik wordt zodoende niet gevormd door wat technisch mogelijk is maar vertrekt primair van de verschillende tijd- ruimte- ervaringen van de individuen.

Met de volgende hoofdstukken werd nu daarvoor gekozen aan de hand van buitenlandse voorbeelden na te gaan hoe het stapelen van betekenissen en de combinatie van verschillende tijd- ruimte ervaringen buiten de westerse wereld vorm heeft verkregen.

Waarom buitenlandse voorbeelden als inspiratiebron

Volgens Jacobs, WRR en Peters & Schwarz liggen in het stapelen van betekenissen en de combinatie van verschillende tijd- ruimte ervaringen de uitdagingen om los te breken uit heersende denkbelden rond meervoudig ruimtegebruik. Uit het gedachtegoed van Hall kan worden afgeleid dat de kans om hiervan voorbeelden te vinden groter is in niet- westerse, polychrone culturen dan in westerse, monochrome culturen. Het ruimtegebruik wordt in monochrome culturen immers gedicteerd door een efficiëncygedachte, waardoor het stapelen van betekenissen en het combineren van verschillende tijd- ruimte ervaringen er meer bemoeilijkt wordt dan in polychrone culturen. Toch zijn er ook voorbeelden te vinden van monochrome culturen waar men erin slaagt randvoorwaarden te creëren waarbinnen het mogelijk is te komen tot het

stapelen van betekenissen en het combineren van verschillende tijd- ruimte ervaringen.

Twee vragen hebben we in elk gekozen voorbeeld nader onderzocht: In hoe verre is/was de ruimte geschikt voor het stapelen van betekenissen?(1), hoe- worden/werden tijd en ruimte gecombineerd?(2) Daarnaast was het van belang na te gaan in hoeverre de bestudeerde buitenlandse voorbeelden relevant zijn in de context van de Nederlandse cultuur.

Het bestuderen van het ontstaan en de transformatie van het ruimtegebruik in de voorbeelden, leverde ook antwoord op vragen die eerder werden gesteld in dit essay:

? Bestaat er een balans tussen de fysieke dichtheid en de intensiteit waarmee de beschikbare ruimte wordt gebruikt? In Nederland staat het realiseren van fysieke dichtheid centraal in het debat over meervoudig ruimtegebruik, maar in de praktijk blijkt dit geen garantie te bieden voor de meervoudigheid van het ruimtegebruik.

In niet-westerse culturen vonden we voorbeelden van een verrassende verhouding tussen de bebouwingsdichtheid en de intensiteit van het ruimtegebruik en van de implicaties van het realiseren van hoge fysieke dichtheden. (Johannesburg en Durban, Tokio, Hong Kong)

? Welke rol spelen daarbij regelgeving en de handhaving ervan? In niet-westerse culturen ontbreekt vaak regelgeving en dit bleek onverwachte mogelijkheden te bieden voor het intensiveren van het ruimtegebruik. (favelas Brazilië, Johannesburg en Durban)

? Is het dan echt onmogelijk om monochrome culturen, zoals de Nederlandse, te 'verrijken met polychrone eigenschappen?' We vonden voorbeelden van andere monochrome culturen waarin op een unieke wijze polychrone eigenschappen werden opgenomen. (Tokio, Hong Kong, Montreal)

1 Qua definitie houdt dit vier mogelijke strategieën in: a) een intensivering van de ruimte door een verhoging van de bebouwingsdichtheid, b) het verweven en combineren van functies, c) een 'stapeling van functies' of 'het bouwen in verschillende lagen' en d) het benutten van de dimensie tijd. In de Vijfde Nota Ruimtelijke Ordening worden tevens drie 'interventiestrategieën' beschreven die draagvlak moeten creëren voor meervoudig ruimtegebruik. Er wordt gesteld dat "De uitdaging van het beleid is, om de kwantitatieve vraag naar ruimte te combineren met kwaliteitswinst. Daarom zijn keuzes nodig over de kwaliteit en kwantiteit. Het gaat om het zuinig en efficiënt omgaan met de ruimte door die intensief te gebruiken, functies te combineren en waar nodig het bestaande gebruik te transformeren" (VROM, Vijfde Nota, p19).

2 In voorbereiding op dit onderzoek werden er een 15- tal voorbeeldprojecten bestudeerd die het StIR (Stimuleringsprogramma Intensief Ruimtegebruik) publiceerde tussen 1998 en 2000. Voor de benoeming van concrete projecten verwijzen we naar de lijstaanvullende literatuur aan het eind van de publicatie. Inmiddels is STIR opgevolgd door het IPSV (Innovatieprogramma Stedelijke Vernieuwing).

Brazilië - favelas

De favelas vormen een typisch voorbeeld van een polychrone cultuur. Een prangend ruimtegebrek gecombineerd met een gebrek aan beleid triggerde het ontstaan van zeer intensief gebruikte wijken met relatief hoger bebouwingsdichtheid. De cultuur die heerst in de favelas biedt goede kansen voor het stapelen van betekenissen en het combineren van verschillende tijd- ruimte ervaringen. De toepasbaarheid van het concept in Nederland wordt echter beperkt door de zorgstaat.

"Van een archaïsche verzameling hutjes kunnen de krotten uitgroeien tot complete steden."
(Meurs, 9/1993)

O n t s t a a n

Het unieke aan de favela 'Rocinha' van Rio de Janeiro is haar ontstaanswijze. Een terrein langs een berghelling aan de zuidelijke grens van de stad werd destijds illegaal bezet door diegenen die zich een woning in de stad niet konden veroorloven. "Eigenhandig bouwden migranten in de grote steden hun bestaan op, meestal op illegaal bezet land in afgelegen periferieën", schrijft Meurs (Meurs, 9/1993, p.52). Dit proces was een rechtstreeks gevolg van de onbetaalbare grondprijzen in het binnenstedelijke gebied rond de jaren veertig van de vorige eeuw. Met minimale middelen en onder de noemer 'armoede maakt creatief' werden de bewoners van de favelas gedwongen hun leven op een zo goed mogelijke manier vorm te geven. Dit betekende dat de woonruimte niet alleen als woonruimte werd gebruikt, maar overdag plaats bood aan een winkel, 's avonds werd omgetoverd tot een slaapkamer, en 's nachts de eettafel dienst deed als bed. Dit 'hergebruik' van de ruimte werd ingegeven door een beperkte mobiliteit (waardoor er niet kan worden gereisd tussen woon- en werkplek) alsmede de geringe financiële draagkracht van de mensen. Tijd en ruimte wordt in de favelas flexibel ingevuld; straten fungeren er gelijktijdig als verblijfs- en doorgangruimte waardoor activiteiten spontaan kunnen worden gekoppeld. Zoiets als een officiële regelgeving bestond er niet of nauwelijks. Dit neemt niet weg dat er eigen wetten en normen gelden. Door de homogeniteit van de bevolkingsgroep (met name op vlak van inkomen) was het destijds relatief gemakkelijk om informele regels en afspraken te maken die voordeel opleverden voor een meerderheid van de bevolkingsgroep. Criminaliteit op brede schaal zorgde er bijvoorbeeld voor dat er niemand in de favelas kwam die er niet hoefde te zijn. Niet alleen omwille van hun grootte maar vooral omwille van hun interne organisatie concludeert Meurs dat er bij de favelas sprake is van een staat in een stad (Meurs, 9/1993, p.54).

T r a n s f o r m a t i e

"Van een archaïsche verzameling hutjes kunnen de krotten uitgroeien tot complete steden" (Meurs, 9/1993, p.52). Wat zo'n zestig jaar geleden uit het niets werd opgetrokken, is uitgegroeid tot een stad waar meer dan 250.000 mensen wonen en werken. Vooral het onderlinge sociale netwerk en de gebrekkige aantakking op de

stedelijke infrastructuur lijken achteraf bekijken sleutelfactoren geweest te zijn voor het succes van dit 'experiment'. Succes, want de groei van de favelas heeft een verstedelijkingsproces in gang gezet. "Hoewel favelas allerm minst communes zijn, ontstaan er op eigen kracht collectieve voorzieningen als crèches, gaarkeukens, openbaar vervoer, pleinen en sportvelden" (Meurs, 9/1993, p.54). De transformatie van de favelas manifesteert zich als een algemene verbetering van de leef - en woonomstandigheden voor haar inwoners. Deze transformatie vindt grotendeels plaats op de 'informele' arbeids - en woningmarkt. "De kwantitatieve behoefte aan levensruimte wordt zo goed en zo kwaad als het kan ingevuld door een schaduw samenleving met een onzichtbare machtsstructuur en ongeschreven wetten" (Meurs, 9/1993, p.54).

De Braziliaanse overheid negeerde het bestaan van de woonclaves lang waardoor er nauwelijks voorzieningen ontstonden. Mede dankzij particulier initiatief werd de bereikbaarheid en het niveau van voorzieningen stilaan verbeterd. Naast meer crèches kwamen er onder meer drie radiozenders, vier buslijnen, pleinen, sportvelden en zelfs een motel. Door renovatie- en herstructureringsprogramma's die op initiatief van de overheid, projectontwikkelaars of architecten werden uitgevoerd, hebben vele oorspronkelijke bewoners hun woonplekken inmiddels verlaten op zoek naar nog niet gerenoveerde, goedkopere favelas. Door de aanwezigheid van betere voorzieningen, werden immers meer gegoede groepen mensen aangetrokken tot de favelas. Dit zijn mensen die de favelas minder consequent als verblijfsruimte gebruiken en wiens (sociale) netwerk niet stopt aan de grenzen van de wijk. Vaak werken ze zelfs buiten de favelas. In tegenstelling tot de 'eerste bewoners' kunnen deze 'tweede generatie bewoners' dus wél kiezen of ze hun woonplek tegelijkertijd gebruiken als werkplek of als plek om te ontspannen. De spontaniteit waarmee de woningen in de favelas onder de huidige omstandigheden 'in bezit' worden genomen is daarmee aanzienlijk verminderd. Naarmate er meer belangengroepen ontstonden in de favelas, werd de regelgeving er immers complexer en werd het moeilijker om aan alle belangen tegemoet te komen.

1: nachtelijke Favela Rocinha

2: Favela Rocinha overdag

Johannesburg en Durban -

informele nederzettingen en townships

"De kapper doet zijn werk op straat, in oude containers zijn belwinkels gevestigd, levensmiddelen worden verkocht in kleine stalletjes...."

De cultuur die heerst in de informele nederzettingen biedt goede kansen voor het stapelen van betekenissen en het combineren van verschillende tijd- ruimte ervaringen. De toepasbaarheid van het concept in Nederland wordt echter beperkt door de zorgstaat gedachte. De informele nederzettingen van Johannesburg en Durban vormen typische voorbeelden van de polychrone cultuur. De bewuste isolatie en gettovorming, resultaat van een geplande functiescheiding tijdens het voormalige apartheidsregime, activeerde de zelfwerkzaamheid van de gekleurde bevolking. De spontane informele handel fungeert er als overlevingsstrategie en kent haar eigen wetten.

O n t s t a a n

Townships en informele nederzettingen in steden zoals Johannesburg of Durban vormen extreme contrasten met de stedelijkheid van de centra van deze steden. Ten grondslag aan het ontstaan van deze informele nederzettingen lag geen ruimtegebrek (want er was en is ruimte zat) maar politieke keuzes van een blanke minderheid die een zwarte meerderheid verdrukte en in haar plaats beslissingen nam. Het apartheidsregime, dat pas in 1994 officieel werd opgeheven en de wetten die tijdens dat regime werden gemaakt, legitimeerden de toenmalige ruimtelijke inrichting. Architecten in dienst van de overheid maakten plannen die zwarte woonwijken (overwegend arm) fysiek scheidden van blanke woonwijken. Deze scheiding lag steeds aan de basis van het planningsconcept. Ruimtelijk resulteerde dit in de afbakening van aan zwarten toegewezen lappen grond, de zogenaamde townships. Deze legale verblijfsplaatsen voor zwarten waren vaak ver verwijderd van voorzieningen, infrastructuur en bestaande stadsranden.

Naast de 'legale verblijfsplaatsen' werden in grote hoeveelheden op illegale wijze plekken 'in bezit genomen'. Een zichtbaar resultaat hiervan is het fenomeen van de 'verstedelijking' van de zogenaamde 'bufferzones'. Deze zones dient men zich voor te stellen als zones tot honderd meter breed, beplant met bomen. De bufferzones werden gepland om witte van zwarte wijken te scheiden. Dergelijke informele nederzettingen kwamen tot stand doordat zwarten de armoede van de landelijke gebieden massaal ontvluchtten en dichtbij de blanke steden een verblijfsplaats zochten. Ze kwamen en masse terecht in de blanke steden, hopen op werk in de opkomende mijnindustrie zoals bijvoorbeeld aan de rand van Johannesburg. Omdat deze zwarten geen financiële middelen hadden om zich te verplaatsen, diende de woon – werkafstand zo kort mogelijk te zijn, liefst op loopafstand. Efficiënt ruimtegebruik in de bufferzones impliceerde efficiënt en creatief omgaan met de beschikbare energie en met materiële bezittingen, gewoonweg om te (kunnen) overleven.

T r a n s f o r m a t i e

Na de officiële opheffing van de apartheid kwam de toenadering tussen de blanke en zwarte bevolking – die zo verschillen in cultuur – slechts moeizaam op gang. Ook nu nog, een aantal jaren na de officiële opheffing van de apartheid zijn de townships geïsoleerde woonwijken voor de gemeenschappen van zwart en blank (Oostra, 6/2000). Townships zoals Soweto, bij Johannesburg zijn echter onderhevig aan een voortdurende transformatie. Nog steeds wordt er op een heel beperkte oppervlakte geleefd, geliefd en gewerkt. Maar de condities waaronder dat alles kan en moet plaatsvinden zijn verbeterd. “Ondanks alle problemen [...] heeft de township (Soweto) zich de afgelopen jaren steeds meer tot een min of meer normale stad ontwikkeld. Voorzieningen ontstaan tegen de verdrukking in. De kapper doet zijn werk op straat, in oude containers zijn belwinkels gevestigd, levensmiddelen worden verkocht in kleine stalletjes. [...]” (Van de Bijl, 6/2000). De illegaal als woonplek gebruikte bufferzones zijn inmiddels min of meer gelegaliseerd. Nieuwe politieke condities hebben ertoe geleid dat er veranderingen werden opgestart. Door planning (onder meer in de vorm van wedstrijden) zijn er zelfs ideeën op tafel gekomen waarbij de vroegere bufferzones een soort contactzone moeten vormen tussen zwart en blank, tussen arm en rijk (Wall, 1998). Dit alles neemt niet weg dat er tot op heden nog altijd maar een heel beperkt aantal voorzieningen, zoals parken, winkelcentra of het openbaar vervoer, een collectief karakter hebben en voor zwart en blank toegankelijk zijn. Volgens Oostra heeft de zwarte bevolking altijd geprobeerd te leven met de omstandigheden waarin ze gedwongen was te leven (Oostra, 6/2000). Vormen van ruimtegebruik die indruisen tegen de geldende regelgeving, illustreren dit. Een van de vele informele markten die de overheid niet kan tegenhouden vindt plaats op de opritten van een snelweg bij Durban. Handelaren en andere mensen die ook maar iets heeft aan te bieden, beschouwen dit als een ideale plek voor de verkoop van waren. Zouden er geen kopers zijn, dan zou dit systeem niet werken, maar er is vraag en er is aanbod, dus handel! Pogingen van de overheid om de warenverkoop te verbieden hebben tot nu toe alleen maar geleid tot een grotere aantrekkingskracht van dergelijke plekken (Wall, interview 2001).

3: informele handel aan de oprit van een snelweg, Durban

4: spontane nederzetting in bufferzone bij Durban

5: informele nederzetting, Durban

Tokio - openbare ruimte

Het gebruik van de openbare ruimte in Tokio vormt een typisch voorbeeld van een monochrome cultuur die ook polychrone kenmerken heeft; fysiek ruimtegebrek (geografische ligging) bepaalt het extreem dynamische ruimtegebruik in Tokio. De collectieve cultuur van tolerantie maakt het mogelijk dat het collectieve belang primeert boven het individuele belang. Er zijn voldoende kansen voor het stapelen van betekenissen en het combineren van verschillende tijd-ruimte ervaringen. In Nederland is dit model maar beperkt toepasbaar omdat de ruimtelijke ordening er statisch is.

“Omwille van de
minuscule afmetingen van de Japanse woning
betekent thuis komen,
slapen en kiest men voor vermaak buitenshuis:
eten, gasten ontvangen
en zelfs
romantisch
samenzijn.”
(Van Rijn, NAI 1992)

O n t s t a a n

Tokio heeft een unieke cultuur die ten grondslag ligt aan het ruimtegebruik in deze stad. Eeuwenoud particulier ondernemerschap en de wijze van grondoverdracht van generatie op generatie vormen een sleutel voor de intensiteit waarmee de ruimte wordt gebruikt, hergebruikt en opnieuw hergebruikt. Bij het doorgeven van grond tussen generaties, werden de percelen gesplitst. Daardoor wordt 70- 80% van de oppervlakte van de stad bedekt door percelen die niet groter zijn dan 100 m² met gemiddeld twee bouwlagen. De ruimte in Tokio is schaars door de ligging tussen een bergketen en de kust. Na de tweede wereldoorlog werd de schaarste alleen maar groter door een voortdurende stroom van mensen die de leefomstandigheden op het platteland ontvluchtten en op zoek gingen naar een beter bestaan in de stad. Ten gevolge van de ruimtedruk werden hoge bebouwingsdichtheden gerealiseerd, inclusief het bijhorende programma met onder andere een uitgebreid systeem van openbaar vervoer. Voor ‘spontane ontwikkelingen’ was daardoor haast geen plek meer, en toch vonden die plaats. Een voorbeeld hiervan is een druk bezochte brug in het stadscentrum van Tokio. De meerderheid van de gebruikers haast zich erover heen, maar sommigen weten de brug op een andere manier te gebruiken, bijvoorbeeld als picknickplaats! En dat ondanks alle koortsachtigheid die deze plek karakteriseert. Zo ontstond een grote diversiteit aan ruimtegebruik in Tokio, waarbij schijnbaar onvereenigbare gebruiksvormen naast elkaar bestaan. Dit laatste is slechts mogelijk door de cultuur van vriendelijkheid en tolerantie die heerst in Japan. Ook het profiel en het gebruik van de straten in heel Japan zijn illustratief voor de tolerante cultuur; De meeste wegen zijn minder dan vijf meter breed. De straat wordt er als een volwaardige ruimte ‘tussen de gevels’ beschouwd en niet als een ruimte die is voorbehouden aan infrastructuur, zoals we dat in het Westen gewend zijn (Hein, 5/1999, p46). Wegen

maken in Japan met andere woorden deel uit van de leefruimte. Ze kennen een gebruik dat verder reikt dan het fysiek doorkruisen van een ruimte. "Het is echter niet de architectonische of esthetische kwaliteit die deze buurten zo leefbaar maakt (het centrum van Tokio is omgeven door een ring van woonbuurten met dicht op elkaar gebouwde houten huizen), maar de sociale samenhang en de voor voetgangers ideale ruimte op straat" (Hein, 5/1999, p44). De overgang tussen publieke en private toegang is vaak vloeiend. Omwille van de minuscule afmetingen van de Tokiose woningen, is 'thuis komen' synoniem voor 'slapen' en kiest men voor vermaak buitenshuis. Dat wil zeggen dat eten, gasten ontvangen, ja zelfs romantisch samenzijn gewoon op straat gebeurt (Van Rijn, 1992, p29).

T r a n s f o r m a t i e

De fysieke transformatie van Tokio is een continu proces. De ruimtelijke ordening is niet vergelijkbaar met de Nederlandse en gaat uit van dynamiek in het ruimtegebruik. Bij de snelheid van transformatie kan het gebeuren dat "[...] gebouwen vanuit marktoverwegingen cq. speculatie na drie tot vier jaar reeds worden gesloopt om ruimte te maken voor een verbeterde formule" (Balothra, 1992). Leven in een metropool als Tokio vraagt een hoge mate aan flexibiliteit en creativiteit van zijn gebruikers binnen de gestelde speelruimte. Toegepast op de picknick-brug houdt de transformatie in dat voortdurende herhalingen van dit type ceremonieel gedrag dat indruist tegen de wetgeving, uiteindelijk toch gedoogd zal worden door de overheid. Met wat moeite en door gebruik te maken van de metro zouden deze 'meervoudig ruimte gebruikende dwarsliggers' ongetwijfeld naar een speciaal daarvoor aangelegd picknick-park kunnen worden verplaatst. Maar juist dát gebeurt dus niet in Tokio. Net als de overheid tolereren ook passanten het 'pioniersgedrag', en genieten van het ongewone beeld. Hetzelfde geldt voor het gebruik van een ander plein vlak bij een drukbezocht metrostation in het hart van de stad. Hier is een soort openlucht theater op vergelijkbare manier ontstaan doordat mensen maar bleven terugkomen.

6: voetgangersbrug, Tokio-city

7: appartement in een buitenwijk van Tokio

8: buitenwijk Asahusa

Hong Kong – Woontoren

De woontorens van Hong Kong vormen een typisch voorbeeld van een monochrome cultuur die ook polychrone kenmerken heeft; fysiek ruimtegebrek (compacte stad beleid) maakte er het voorprogrammeren van elke vierkante meter noodzakelijk, wat ten koste ging van individuele vrijheid. De restruimte in het beleid wordt creatief gebruikt door individuen.

Het beleid in Hong Kong biedt goede kansen voor het stapelen van betekenissen en het combineren van verschillende tijd- ruimte ervaringen. De toepasbaarheid van dit model in Nederland wordt beperkt door de verworven individuele vrijheden.

"Het vervagen van de grenzen tussen de openbare en de private ruimte vindt in Hong Kong in extreme mate plaats: dat de straat het verlengstuk van het huis is, betekent dat mensen eten bereiden op straat, dat kleren en schone was op elk balkon hangen als in een wapperende kledingkast,..."

(Provoost, 2000)

Ontstaan

Het ontstaan van de woontorens van Hong Kong moet worden beschouwd in de context van een stad met een heel jonge stedenbouwkundige traditie. Het is de geschiedenis van een metropool waar functiescheiding in zijn extreme vorm gerealiseerd werd, geïnspireerd op het gedachtegoed van de moderne stad à la Corbusier of Hildersheimer. Om zoveel mogelijk onafhankelijk te kunnen zijn van China, werd in Hong Kong het oppervlak aan vruchtbare gronden maximaal in gebruik genomen. Parallel aan deze ontwikkeling werd al vanaf de 19de eeuw aan de ontwikkeling van hoogbouw begonnen. Met hoogbouw wordt elke vierkante meter maximaal gebruikt. Dat was noodzakelijk omdat er door de geografische omstandigheden weinig niet-gecultiveerde grond overbleef voor verstedelijking. Om hoogbouw op grote schaal te kunnen realiseren trad de overheid sterk sturend op. Provoost beschrijft dit als "[...] een resolute politiek waarbij enkelvoudige regels wet zijn en niet ter discussie staan." De uiterlijk monotone structuur van de woontorens tot 36 verdiepingen hoog omvatten volgens hem "[...] allerlei soorten programma's op elkaar gestapeld binnen één gebouw. Het maaiveld wordt verdubbeld en verdrievoudigd met stapeling van decks. De afstanden tussen de blokken bedragen nauwelijks meer dan tien meter. Reproductie is dan ook de geldende norm" (Provoost, 2000). De orde van de dag wordt in Hong Kong bepaald door een zakelijk pragmatisme. Gezien het feit dat het aanbod aan vierkante meters alles bepalend is, zijn de mogelijke behoeftes van het individu irrelevant. Het ruimtegebruik is gedisciplineerd en een voorgeschreven tolerantie bepaalt het gedrag in Hong Kong. Van vrije keuze lijkt er slechts heel beperkt sprake te kunnen zijn. Illustratief hiervoor is het feit dat een gezin met vier personen gemiddeld slechts 25m² aan woonoppervlak ter beschikking heeft (Provoost, 2000). Om toch een leven in de woontoren mogelijk te maken vervagen de grenzen tussen de openbare en de private ruimte in extreme mate: de straat wordt het verlengstuk van het huis, mensen bereiden eten op straat, schone was hangt op elk balkon als een wapperende kledingkast, [...] en mensen biljarten en telefoneren op straat" (Provoost in Nai, 2000). De uiteengelegde stad functioneert dankzij een optimale ontsluiting: pendelen naar de werkplek, ontspanning in de shopping malls waarin ook een palet aan attracties te

vinden is. Daarbij gaat het volgens Provoost in Hong Kong“ [...] niet om het vermijden van overlast of om het scheppen van een bepaald soort stedelijke ervaring, maar puur om het organiseren van een logistiek die mensen en kapitaal nog sneller laat rouleren” (Provoost, 2000, p169).

T r a n s f o r m a t i e

Na jaren van bestaan hebben de woontorens dankzij de creativiteit van de bewoners toch een eigen identiteit ontwikkelt. “De enige wijdverbreide ongehoorzaamheid zijn de overal zichtbare erkers, die op de balkons zijn aangebracht. [...] Die illegale structuren geven de woongebouwen een tweede gevel die de uniformiteit van de oude gevel aantast om een wonderlijk nieuw beeld van dichtheid te vormen met de bonte verzameling ijzerwerk en erkers” aldus Provoost (Provoost, 2000, p165). De bewoners lijken als het ware de kantjes van de regelgeving af te lopen. Wat kan nog net? De (te kleine) woonruimte wordt met centimeters vergroot. Volgens Meyer is in Hong Kong een stedenbouwbeleid dat richtlijnen voorschrijft vergelijkbaar aan ‘architectonische kwaliteit’ ondenkbaar, maar biedt de flexibiliteit van een bepaalde stedenbouwkundige ensembles eindeloze mogelijkheden tot veranderingen van individuele gebouwen en programma’s. Flexibiliteit krijgt op deze wijze een relatief karakter; het gaat om het creëren en waarborgen van minimale kwaliteiten van het stadsbeeld met als onderdeel de publieke ruimte.

De fysieke transformatie van Hong Kong is een continu proces. Er wordt weinig waarde gehecht aan het behoud van bestaande structuren. De compactheid leidt tot een acceleratie in de omloopsnelheid van goederen, personen, activiteiten en gebouwen en dat geeft ook een zekere vrijheid. Niets wat beslist of gebouwd wordt, hoeft mee te gaan tot in de eeuwigheid. En het proces van permanente vernieuwing kan tenslotte ook worden beschouwd als een poging om af te rekenen met het koloniale verleden en een investering in een nieuwe identiteit.

10:

woontoren in Hong Kong

11: onderaanzicht woontoren

12: luchtfotowoonwijk,

Hong Kong

Montreal - 'Indoor city'

De 'indoor city' van Montreal vormt een typisch voorbeeld van een monochrome cultuur die ook polychrone kenmerken heeft; de indoor city is een netwerk van ondergrondse vervoersassen en winkelruimte met geannexeerde openbare ruimte. Het inspelen op markt-tendensen wordt mogelijk doordat het netwerk kan uitbreiden en bestemmingen van winkels kunnen veranderen. Door de toenemende privatisering van de openbare ruimte wordt de openbare ruimte ontoegankelijk voor bepaalde subculturen, waardoor het project inboet aan polychroniciteit.

De cultuur die heerst in de indoor city biedt goede kansen voor het stapelen van betekenissen en het combineren van verschillende tijd- ruimte ervaringen. In Nederland is dit model goed toepasbaar.

O n t s t a a n

De 'roots' van de Indoor city liggen in een particulier initiatief dat achteraf beschouwd lijkt op een uit de hand gelopen idee. Het vormgeven van dit 'idee' heeft tot op heden geleid tot een ondergrondse stad van meer dan dertig kilometer lengte. In 'From organic beginning to guided growth', beschrijft Brown het unieke van dit ontstaansproces. Brown omschrijft een proces dat reeds in 1962 begon met simpelweg een spontaan idee: de bouw van een omvangrijk bovengronds kantorencomplex, met een ondergrondse parking die wordt verbonden met een geannexeerd ondergronds winkelcentrum. Bijna gelijktijdig met de bouw van het winkelcentrum werd de aantakking van een bestaande metrolijn gerealiseerd. Dit 'initiële complex' vormde het begin van een ondergronds netwerk van winkels, kantoren en later ook woonruimte die verbonden worden door een snelle vorm van openbaar vervoer. Door herhaling van deze ruimtelijke componenten en door ze onderlinge te verknopen is na ruim veertig jaar een ondergrondse winkel-, wandel-, ontspannings- en ontsnappingsmall ontstaan. Deze in toenemende mate geplande groei van een ondergrondse stad, beschrijft Brown als 'guided growth'. (Brown, 2000) Er werd een overeenkomst gesloten tussen de overheid en het bedrijfsleven: de overheid zorgt ervoor dat het hele ondergrondse complex (publiek) toegankelijk is en het bedrijfsleven bepaalt de concrete invulling van de vierkante meters. De ondergronds aangelegde openbare ruimtes die deel uitmaken van het concept vervullen een belangrijke functie als ontmoetingsruimtes. Er bestaan geen expliciet vastgelegde programma's of gedragsregels waaraan je je moet houden. Bij het ontstaan van de Indoor city was nooit sprake van ruimtegebrek. Wat het initiatief wel bevorderde was het extreme koude klimaat. In vergelijking met andere landen vormt dit klimaat een luxe-probleem, maar omdat Montreal het zich kan veroorloven werd hiervoor met civieltechnische technieken een oplossing bedacht.

T r a n s f o r m a t i e

Wat ooit klein begonnen was als shopping mall is op heden uitgegroeid tot een toeristische trekpleister van formaat. Tijdens de eerste twee decennia van het bestaan van de Indoor city een strategie gevolgd die een groot deel van het ruimtegebruik min of meer overliet aan het toeval. Het project vormde als het ware een 'informele ruimte'. Maar deze strategie veranderde naarmate de ondergrondse stad verder uitbreidde. Het bestaande netwerk werd steeds meer op planmatige wijze ingevuld met als gevolg dat er maar een beperkte ruimte overbleef voor spontane ruimtegebruik. De huidige strategie omvat de zorg voor een ideaal

investeringsklimaat voor ondernemers die snel en blijvend willen kunnen inspelen op marktrends. De transformatie van het complex uit zich dan ook in het voortdurend veranderen van onderdelen van het netwerk. De ene keer zijn het de gebruikers die aan een bepaald product of dienst geen boodschap meer hebben zodat er winkels moeten sluiten. Een andere keer hebben vervoersmaatschappijen en particuliere ondernemers de handen ineengeslagen waardoor het bestaande metronet van inmiddels zes metrolijnen kan worden uitgebreid om klanten gemakkelijker naar een nieuwe shopping- attractie te brengen. De transformatie uit zich ook in de toegankelijkheid van de ondergrondse stad. Tegenwoordig staan veiligheidsbeambten aan de ingangen van de 'ondergrondse wereld' en vormen zo een barrière naar de winkels. In tegenstelling tot vroeger mag niet iedereen meer binnen. 'Everything you want' luidt de uitnodigende slogan van de Indoor city'. Maar kopen en consumeren is wel verplicht, alleen maar kijken kan nauwelijks. De kans dat op deze wijze van de originele informele ruimte nog wat overblijft, lijkt onder deze voorwaarden alsmaar kleiner te worden.

- 13: publiek plein binnen de 'indoor-city'
- 14: winkelcentrum 'indoorcity', Montreal
- 15: metrostation 'indoor city'

Brazilië - gated communities

De gated communities vormen een typisch voorbeeld van een monochrome cultuur die geen polychrone kenmerken heeft. In de gated communities is de ruimte in verregaande mate geprivatiseerd, waarbij de ruimtelijke inrichting werd gebaseerd op de wensen van één enkele doelgroep, wat leidde tot sociale problemen. De gated communities bieden weinig kansen voor het stapelen van betekenissen en het combineren van verschillende tijd- ruimte ervaringen. In Nederland wordt dit concept al toegepast, bijvoorbeeld in de Staatsliedenbuurt van Amsterdam.

O n t s t a a n

De 'gated community' Alphaville ligt 30 km ten oosten van Sao Paulo. Deze woonwijk ontleent haar bestaansrecht voornamelijk aan de rijke middenklasse die "de onveiligheid van de megapool (Sao Paulo) wilden ontvluchten" (van Dijk & Meurs, 1/1998). Er was dus geen sprake van een gebrek aan ruimte in de binnenstad van Sao Paulo, maar er was een expliciete vraag ontstaan naar een welbepaald woonmilieu voor kapitaalkrachtige Brazilianen. Een particuliere ontwikkelingsmaatschappij maakte midden jaren zeventig om deze reden een plan voor Alphaville. Meurs en Dijk bestempelen dit project in een analyse over 'Ommuurde woonwijken in Sao Paulo en Rio de Janeiro' als een verdere stap in de richting van afbakening van individuele rijkdom. Het concept van de gated communities omvat immers het ommuren van een stadsdeel met vrijstaande laagbouwoningen, dat door beveiligingsdiensten (bijna hermetisch) wordt afgesloten van de buitenwereld. Eenmaal de beveiligingsbarrière achter zich gelaten, kwam men uit op de snelweg richting Sao Paulo waar de werkplekken van de forenzen uit Alphaville lagen. Andere – minder extreme – vormen van gated communities bestonden reeds in de vorm van woontorens zoals Alphabarra (ook in Sao Paulo), waar niet een hele woonwijk maar wel hele woontorens extra beschermd werden.

Het ruimtelijke concept van de gated communities voorzag ook in een beheersconcept. Alphaville werd opgezet als een buurt waar sociale controle en burgerlijke verantwoording een belangrijke rol kregen en waarbij de bewoners de enclave via een beheerstichting konden besturen (van Dijk & Meurs, 1998). Maar Alphaville was op de eerste plaats toch gewoon een lucratief project voor de projectontwikkelaar.

T r a n s f o r m a t i e

In het ruim dertig jarige bestaan van de gated communities groeiden binnen de veilige omheiningen een generatie van jonge mensen op die zich in toenemende mate gingen vervelen. Er ontstond criminaliteit door een gebrek aan prikkels, zowel van binnen als van buiten de wereld van 'buiten de muren'. Het leek erop dat overmatig beschermde bewoners zich keerde tegen zichzelf. Daardoor ontstond dus een probleem; de destijds zo homogene bevolkingsstructuur werd stilaan heterogeen. Parallel aan het sluipende proces van de criminalisering, ontstond een groep van bewoners die met alle kracht probeerde vast te houden aan de interne geslotenheid (en bewuste isolatie) van de wijk. Zij verzette zich tegen het openen van de deuren van de wijk om het contact tussen de opgroeiende jeugd uit Alphaville met anderen, misschien minder rijke leeftijdsgenoten, mogelijk te maken. "De grootste bedreiging voor Alphaville komt echter niet van de kinderen of van de wet, maar van de

bewoners zelf. Ze willen Alphaville [...] verzelfstandigen, om in een gemeente van 90 km² zelf te kunnen beschikken over het “dure belastingsgeld”. Rond het politiestaatje zal een “veiligheidszone” vol beschermde natuur gecreëerd worden [...]“ (Meurs, 9/1993, p.60). Het bestuur van de enclave werd onder druk van deze groep bewoners in toenemende mate autonoom. Door de criminaliteit en door verslechterde bereikbaarheid van de wijk ten gevolge van de toegenomen verkeersdrukte, hebben de gated community inmiddels veel aan overtuigingskracht verloren. “[...] De ontwikkelaar heeft het nakijken. De wereld die hij schiep kreeg een vinger, maar wil de hele hand” (Meurs, 9/1993, p.60).

16:

veiligheidsagent binnen de gated community Alphaville

17: gated community Alphaville

18: toegangspoort gated community

Een alternatieve kijk op meervoudig ruimtegebruik

Zo veelvoudig de oorzaken zijn van het ontstaan en van de transformatie in de voorbeelden, zoveel vormen kan meervoudig ruimtegebruik aannemen. Uiteindelijk leek het zelf geen toeval dat de voorbeelden een spectrum van 'creativiteit door armoede' tot 'luxe problemen met ruimte voor verhalen' omvatten. De vraag rijst nu natuurlijk of uit deze voorbeelden iets kan worden toegepast op de ruimtelijke ordening van Nederland. Wij denken van wel. Deze voorbeelden bieden ons inziens immers een 'alternatieve kijk' op meervoudig ruimtegebruik in brede zin en geven aan hoe de monochrome Nederlandse maatschappij kan worden verrijkt met polychrone kenmerken. Hierdoor wordt het volgens onze gedachtegang makkelijker om betekenissen te stapelen en verschillende tijd-ruimte ervaringen te combineren, waardoor het Nederlandse landschap voor individuen met verschillende leefstijlen betekenis kan krijgen. (zie tabel)

voorbeeld	Land	aard cultuur	specifieke kenmerken	Kansrijkheid
Favelas, Rio de Janeiro en Sao Paolo	Brazilië	polychroon	gebrek aan ruimte en bestemming triggerde het spontane ontstaan van intensief gebruikte wijken met relatief hoge bebouwingsdichtheid	+ realisatie in de Nederlandse cultuur omwille van ander welstandniveau en verzorgingsstaat niet realistisch/ beperkt
Informele nederzettingen, Johannesburg en Durban	Zuid-Afrika	polychroon	de bewuste isolatie van de gekleurde bevolkingsgroep tijdens het apartheidsregime activeerde de zelfwerkzaamheid van deze groep	
Openbare ruimte, Tokio	Japan	monochroon	door ruimtegebrek ontstond een extreem dynamisch ruimtegebruik dat wordt gecombineerd met een gedoogbeleid aangaande het spontane initiatief van de bevolking	+ beperkte realisatie in de Nederlandse cultuur omdat de Nederlandse ruimtelijke ordening minder flexibel is dan in Japan
Woontorens, Hong Kong	Hong Kong	monochroon	Programmering van elke vierkante meter gecombineerd met het creatieve gebruik van de restruimte van het beleid door individuen	+ beperkte realisatie in de Nederlandse cultuur want deze cultuur is gericht op grotere individuele vrijheid of meer individuele rechten dan de Hong Kongese.

Indoor City, Montreal	Canada	monochroon	het inspelen op marktendensen is mogelijk dankzij flexibele bestemmingen	+ realisatie in de Nederlandse cultuur mogelijk
Gated communities, Alphaville	Brazilië	monochroon	Geprivatiseerde publieke ruimte	- ook in Nederland op klein schaal toegepast vb. in de Staatsliedenbuurt van Amsterdam

De inzichten uit de buitenlandse voorbeelden hebben we in een verder stap in een vijftal punten samengevat, waarbij in de toelichting altijd de verbinding met de voorbeelden geleegd wordt.

Als referentie geven we tevens een aantal kenmerken van de huidige kijk op meervoudig ruimtegebruik. Hiervoor dienen een aantal ideeën gebaseerd op een analyse van de StIR voorbeeldprojecten, die aan het begin van dit essay werden vermeld.

kenmerken StIR voorbeelden	kenmerken BUITENLANDSE VOORBEELDEN
<ul style="list-style-type: none"> • civiel techniek: verhoging bebouwingsdichtheid, combinatie functies, stapeling functies en benutten van de dimensie tijd, hoge fysiek dichtheid als maatstaf • monochrome tijdsbeleving, tredmolen van sneller-verder, mobiliteitsprobleem • voorkomen van conflicten tussen ruimtelijke claims op eenzelfde ruimte • starre hantering van regelgeving m.b.t. ruimtegebruik • accent op vaste bestemming van plekken met bijhorende inrichting • keuzevrijheid in de ruimtegebruik is beperkt tot bestaande aanbod • streven naar consensus als inrichtingsnorm 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ manoeuvreren rond twee uitersten van bestemming ➤ faciliteren van het stapelen van betekenissen i.p.v. het stapelen van functies, mogelijkheden voor verschillende leefstijlen ➤ toepassing spelregelplanologie en flexibiliteit in handhaving ➤ gebruik van publieke ruimte ➤ verscheidenheid in mobiliteit en bereikbaarheid

➤ **Manoeuvreren rond twee uitersten van bestemming: van voorgeprogrammeerde inrichting tot ongedefinieerd programma**

Uit de voorbeelden van de Braziliaanse favelas en gated communities, Hong Kong, Montreal, Johannesburg en Durban blijkt dat er grote verschillen kunnen bestaan in de

mate waarin bestemmingen voor ruimtes vastliggen. Bij de locaties van de Braziliaanse favelas en de informele nederzettingen van Zuid-Afrika was hoegenaamd geen sprake van een (bodem)bestemming. In Hong Kong daarentegen is elke vierkante meter voorgeprogrammeerd. En Montreal neemt een tussenpositie in met een casco van winkelruimtes die telkens van eigenaar kunnen veranderen. Geïnspireerd door deze voorbeelden zou eigenlijk de gehele bandbreedte zou moeten worden voorzien van voorgeprogrammeerde ruimtes (zoals technisch geperfectioneerde verkeersknooppunten) tot ruimtes die vrij zijn van bestemmingen (zoals bouwlocaties voor 'gewild wonen' cfr. NRC 15/09/2001). Zo doende zou beter kunnen worden ingespeld op uiteenlopende leefstijlen. Ruimtes die vrij zijn van bestemmingen worden ook wel 'lege plekken' genoemd en uit het project 'gewild wonen' leidt het spontane ruimtegebruik niet noodzakelijk tot wildgroei. Toch wordt dat vaak wel gevreesd. Ruimte voor lege plekken bevordert de creativiteit die hard nodig is om de conflicten die ontstaan bij accumulatie van tegenstrijdige ruimteclaims op te lossen. Slechts met een 'speelse' benadering van het begrip 'bestemming' kan herontdekt worden wat er überhaupt allemaal mogelijk is in een ruimte. Kijk maar naar kinderen, hoe die dit doen (of door armoede gedreven Brazilianen en Zuid-Afrikanen). In Nederland zijn volledig voorgeprogrammeerde ruimten vaak de plekken met het hoogste economische rendement, terwijl het rendement van 'lege plekken' eerder te zoeken is in de compensatie van een gebrek aan aanbod in verschillende typen ruimtes. Maar, getuige het project 'gewild wonen' ook 'lege plekken' kunnen veel geld opleveren. De ontwikkeling van de twee uitersten zou nog veel meer gestimuleerd moeten worden omdat de 'gemiddelde smaak van de Nederlander' nu eenmaal niet bestaat en omdat er eigenlijk al (te) veel aandacht gaat naar oplossingen die zich tussen deze twee uitersten bevinden.

➤ **Faciliteren van het stapelen van betekenissen in plaats van het stapelen van functies, mogelijkheden voor verschillende leefstijlen**

In Tokio lijkt het alsof mensen met vele verschillende leefstijlen de mogelijkheid hebben om 'verhalen op te doen'. 'Cultural communities' krijgen immers de ruimte om een eigen betekenis aan plekken te geven (cfr. Jacobs et al, 2001). Dat kan doordat de tolerantie er voor afwijkend, niet-gepland, ruimtegebruik groot is. Het voorbeeld van Tokio illustreert dat mits deze tolerantie groot genoeg is en ruimtelijke ordening als een (extreem) dynamische aangelegenheid wordt beschouwd, overal ruimte kan worden gevonden voor de meest uiteenlopende vormen van ruimtegebruik. En dat zonder dat die ruimtes optimaal moeten worden ingericht voor deze functies. Dit is precies wat de stelling inhoudt dat niet oppervlaktetekorten een probleem vormen, maar het tekort aan verhalen een probleem kan zijn. Net als in Tokio bestaat in Nederland dé wens van dé burger niet, omdat er zo veel verschillende 'cultural communities' bestaan. Ruimtelijke ordening er niet worden ingezet om ruimtes in te richten voor doelgroepen die de ruimte op een voorspelbare en stabiele wijze in gebruik nemen, want zulke doelgroepen bestaan er niet. Noch in Tokio en noch in Nederland. Dit betekent dat planners moeten accepteren dat het onmogelijk is om de ruimte optimaal in te richten voor iedereen. Het omvormen van een statische ruimtelijke ordening naar een dynamische vorm ervan vraagt tijd om te kunnen experimenteren. Hierin past ook het debat over welke soort architectuur past bij welke plek en waar eindigt 'de inrichting van de ruimte'. De uitdaging ligt in het zoeken naar oplossingen die net zoveel gebruiksvriendelijkheid verschaffen als die

(speel)ruimte open laten om creatief invulling te geven aan het ruimtegebruik. (→ zie ook manoeuvreren rond twee uitersten)

➤ **Toepassing spelregelplanologie en flexibiliteit in handhaving**

Het voorbeeld van de gated communities illustreert dat een overheid slaaf kan worden van haar eigen wetten. Het is belangrijk om flexibel te zijn in de handhaving van regels om ruimtes te kunnen creëren die voor verschillende individuen, blijvend, van betekenis kunnen zijn. Regels en afspraken worden immers altijd gemaakt in een welbepaalde maatschappelijke context (bijvoorbeeld een onveilige binnenstad van Sao Paulo waar rijken zich liever niet vestigen) die echter voortdurend onderhevig is aan verandering (bijvoorbeeld de criminalisering van de eigen bevolkingsgroep). Des te minder door de overheid (bijvoorbeeld het wijkbestuur) wordt ingespeeld op deze veranderingen, des te meer dwang (bijvoorbeeld een extreem doorgevoerde isolatie van een woonwijk) moet worden uitgeoefend bij het nakomen van de opgelegde regels. Het voorbeeld van Hong Kong - bij uitstek een voorbeeld van een hoogdynamische maatschappij - illustreert dat zogenaamde 'spelregels' geschikte instrumenten vormen om in te spelen op onvoorziene vormen van ruimtegebruik, die gegarandeerd optreedt bij maatschappelijke veranderingen. Het bestuur van Hong Kong hanteert daarvoor 'spelregelplanologie'. Massaproductie van eenvormige gebouwen is hét antwoord van de Hongkongese overheid op het chronische ruimtegebrek in de stad. Maar - bewust van haar tekort aan aandacht voor individuele belangen hierbij - tolereert de overheid dat de inwoners van de stad binnen de "restruimte" van het beleid variatie aanbrengen in hun woonomgeving. Als 'spelregel' geldt dan dat de overheid de grote structuren bepaalt, maar dat het individu binnen de marges van het beleid haar eigen gang mag gaan. Deze marges worden ook weer bepaald door de overheid. Het zijn als het ware toevoegingen op de overkoepelende wetten. Deze 'spelregelplanologie' lijkt daarmee veel overeenkomst te vertonen met het 'gedoogbeleid' dat nu reeds wordt toegepast in Nederland.

Bij spelregelplanologie staat niet zozeer het sluiten van compromissen centraal, dan wel het ontwikkelen van algemene regels, waarbij (voor elk project) specifieke gebruiksaanwijzingen kunnen worden opgesteld. Deze gebruiksaanwijzingen vormen dan de spelregels. De spelregels worden dan mede bepalend voor het ruimtegebruik. De spelregels kunnen meer of minder streng worden geformuleerd, waardoor de overheid vrij is om speelruimte in te bouwen bij de interpretatie van de overkoepelende wetgeving. Bij het opstellen van de spelregels is de overheid meer flexibel dan bij het opstellen van wetten, waardoor het makkelijker wordt om rekening te houden met het spanningsveld dat ontstaat tussen de keuzevrijheid van het individu (of een groep van individuen) enerzijds en collectieve belangen anderzijds.

➤ **Gebruik van publieke ruimte**

Voorbeelden als de indoor-city van Montreal en de gated communities van Brazilië illustreren dat gecommercialiseerde, geprivatiseerde publieke ruimtes die slechts tegen betaling toegankelijk zijn, inboeten aan sociale potenties; In Montreal vormde de publieke ruimte - in de vorm van ondergrondse pleinen - een belangrijk onderdeel van het programma binnen het winkelcentrum, maar deze pleinen werden uit veiligheidsoverwegingen ontoegankelijk gemaakt voor 'buitenstaanders'. Daardoor worden de pleinen degradeert tot opvulruimte tussen winkels of overgangsräume tussen winkels en metrolijnen. Een zelfde proces greep plaats in de gated

communities, waar voormalige openbare ruimte (een woonwijk) uit veiligheidsoverwegingen werd afgesloten. De ruimtes die voordien fungeerden als informele, publieke ontmoetingsruimtes voor individuen met verschillende leefstijlen, verwerden tot gecontroleerde buitenruimtes die dienen als parkeerplaats of weg. In Nederland is eenzelfde proces gaande. In 'Van yuppenbunker naar winkelkasteel' beschrijft Hulsman de teloorgang van de openbare buitenruimte (Hulsman, NRC 15/12/01). Onder het mom van de cocooning-trend, zijnde de drang om zich terug te trekken in de privésfeer "trekken rijke vutters zich terug in een verscholen woonwijk met golfbaan". Hulsman beschrijft de Staatsliedenbuurt in Amsterdam waar een complex van 207 woningen dreigt te veranderen in een privéterrein. Overeenkomstig het voorbeeld van de gated community hebben ook hier enthousiaste bewoners het initiatief genomen om, zo laat Hulsman ons weten " [...] het beheer in eigen handen te nemen en (de wijk) zo nodig af te sluiten." De vraag die dan rijst is of er wel voldoende draagkracht bestaat om te investeren in een verhoging van de kwaliteit van de publieke ruimte, dan wel dat de verantwoordelijkheid voor het ontwikkelen van openbare ruimtes berust bij private partijen en individuen. In Nederland vermindert daardoor het draagvlak voor investeringen in de verhoging van de kwaliteit van publieke ruimte (cfr. Architectuurnota 2000). "De openbare ruimte is een onmisbare steun voor collectieve activiteiten" schrijft Sarfati (Sarfati, 2000,p.99). Dankzij die collectieve activiteiten spelen openbare ruimtes een belangrijke rol om het 'stapelen van betekenissen' mogelijk te maken. Het zouden de plekken moeten zijn waar men daadwerkelijk – fysiek en mentaal – de ruimte met elkaar deelt en verhalen buiten de privé-sfeer kan opdoen. Daarom moet de publieke ruimte toegankelijk zijn en vrij zijn van fysieke en psychologische drempels. En of die ruimtes dan door de overheid of door private partijen worden ingericht is dan van ondergeschikt belang. Wat wel ook aan de orde is, is dat de overheid een zekere verplichting heeft om de publieke ruimte in te richten om te voorkomen dat de publieke ruimte op een oneigenlijke manier in gebruik worden genomen door een gebrek aan bepaalde voorzieningen. Het voorbeeld van de Staatsliedenbuurt is hiervoor net zo illustratief als het voorbeeld van Hong Kong waar inwoners omwille van ruimtegebrek in hun woningen, gedwongen zijn om bepaalde sociale activiteiten 'buiten hun woonkamer' te organiseren. Het voorbeeld van de informele nederzettingen in Zuid-Afrika illustreert wat er mogelijk wordt met een publieke ruimte wanneer politieke en maatschappelijke veranderingen plaatsgrijpen. In een ruimte – zoals groene bufferzones - waarvan de bestemming vast lijkt te liggen komen heel andere gebruiksvormen tot stand. Wij delen weer de mening van Sarfati die spreekt van de omkeerbaarheid van de inrichting van openbare ruimtes: "Behoedzaam zijn is een opdracht. Ervoor zorgen, dat geen enkele interventie onomkeerbaar is, is een noodzakelijkheid [...]" (Sarfati, 2000, p. 99).

➤ **Verscheidenheid in mobiliteit en bereikbaarheid**

De voorbeelden van Hong Kong en Tokio illustreren hoe het er in Nederland zou kunnen uitzien wanneer de bereikbaarheid en mobiliteit worden gedictieerd door de wens het vervoer van mensen en kapitaal zo efficiënt mogelijk te organiseren. Een geperfectioneerd openbaar vervoer werd er noodzakelijk om de ver doorgevoerde functiescheiding in de praktijk mogelijk te maken. In steden als Hong Kong creëren inwoners zelf mogelijkheden om tijd-ruimte ervaringen die afwijken van de gangbare, mogelijk te maken. Het scheppen van bepaalde stedelijke ervaringen lijkt ons inderdaad belangrijker dan het sneller, beter en verder te kunnen reizen, om te kunnen

komen tot een stapeling van betekenissen en vooral het combineren van verschillende tijd-ruimte ervaringen. Culot verwoordt precies wat wij ons hierbij voorstellen: “[...] het gebruik [...] van de publieke ruimtes te zien als een manier om het lichaam alle bewegingsmogelijkheden te laten ontplooiën. De langzame beweging van de wandelaar, de onbeweeglijke van de verliefden, de zwervende van de sociale onzekerheid, [...] die van de stedelijke krijgers als dragers van een nieuwe lichamelijke moraal, die van de architectuurliedhebber voorzien van een [...] camera [...]”. De opdracht is volgens ons met andere woorden te zoeken naar een mobiliteit die verscheidenheid toelaat, “in tegenstelling tot de uniformiteit die de hegemonie van de auto voorbracht” (Culot, 2000, p.14).

Conclusie

In dit essay hebben we gezocht naar nieuwe aanknopingspunten in de discussie omtrent meervoudig ruimtegebruik. Hiervoor werd nagegaan welke oorzaken mede ten grondslag liggen aan de toepassing van dit instrument en waarvoor meervoudig ruimtegebruik een oplossing wil bieden.

Er kwamen twee relevante problemen aan de orde: een gebrek aan ruimte (1) en een infrastructureel capaciteitsgebrek (2). Met behulp van het gedachtengoed van Jacobs, WRR en Peters & Schwarz werden deze problemen gherdefinieerd tot een gebrek aan het ‘stapelen van betekenissen’ en een gebrek aan het ‘combineren van verschillende tijd- ruimte ervaringen’. Vervolgens werd op zoek gegaan naar inspirerende voorbeelden van mvr die een oplossing bieden aan (één van) deze problemen. Hall’s theorie over monochrome en polychrone tijdbeleving leidde tot een zoektocht naar voorbeelden van niet- westerse, polychrone culturen zoals die van Zuid-Afrika, Brazilië, Japan en Hong Kong. Maar ook een westerse, monochrome cultuur zoals die van Canada bleek inspiratie te bieden.

In voorbeelden waarvan sprake was van een uitgesproken polychrone tijdsbeleving, bleek dat het ‘stapelen van betekenissen’ en het ‘combineren van verschillende tijd-ruimte ervaringen’ minder moeilijk was dan in het overwegend monochrome Nederland. Te denken valt aan voorbeelden zoals de favelas en de informele nederzettingen in Zuid-Afrika, Hong Kong en Tokio. De omgang met bestemming, wetgeving en de publieke ruimte bleken sleutelfactoren te zijn die voor de Nederlandse context van betekenis kunnen zijn. Een belangrijke conclusie uit de voorbeelden was dat hoogtechnologische oplossingen als hoogbouw (Hong Kong, Indoor-city Montreal) niet noodzakelijk een garantie bieden voor meervoudig ruimtegebruik in de verruimde betekenis en dat bij laagtechnologische oplossingen als laagbouw (favelas, informele nederzettingen) sprake kan zijn van een verrassend efficiënt ruimtegebruik.

Tegenwoordig vertoont de Nederlandse cultuur tekenen van een polychrone tijdbeleving. Denk daarbij maar aan de Vrijmarkt op Koninginnedag, de autoloze zondagen of simpelweg de stranden. Deze voorbeelden zijn geen prestigeprojecten vergelijkbaar met andere projecten van meervoudig ruimtegebruik en het ruimtegebruik wijkt sterk af van het ruimtegebruik waarvoor de betreffende ruimte is ingericht. Dit soort projecten biedt - volgens ons omwille van hun polychrone

karakter - veel kansen voor een alternatieve omgaan bestemming, ruimte voor verhalen, spelregelplanologie, de rol van publieke ruimtes en mobiliteit.

Onze ervaring uit de buitenlandse voorbeelden is dat een alternatieve kijk op meervoudig ruimtegebruik wenselijk is, waarbij minder aandacht wordt gegeven aan de technische opgave, maar waarin op een meer flexibele manier wordt ingespeeld op trends, leefstijlen en andere variabelen van het maatschappelijk leven. Concreet betekent dit dat Nederlanders wat minder zouden moeten plannen en wat meer zouden los moeten durven laten.

Bronnen

Literatuur

Balothra, A. (1992) In: Fonds voor beeldende kunsten, vormgeving en bouwkunst: Architectenverhalen van Japan. NAI, Rotterdam

Brown (2000) In: Meervoudig ruimtegebruik in drie Noord - Amerikaanse steden. Achtergrond documentatie voor deelnemers aan de NIROV/PAM studiereis, NIROV

Culot, M. (2000): Dynamic City. In: Dynamic city. Fondation pour l'architecture. Uitgeverij Skira, p.14

Dijk van, H., Meurs, P. (1998) Brazilië. In: Archis 1998 (1)

Hall, E.T. (1984): The dance of life. The other dimension of time. New York

Hein, C. (1999): Stadsplanning versus buurtvorming. Kleinschalige stedenbouw in: archis 5/ 1999

Jacobs, M. (2000) De ervaring van het landschap in het tijdperk van draagvlak, tweedeling en oppervlakkigheid. In: Nova Cura - Over meervoudig ruimtegebruik. Uitgeverij Lemma BV, Utrecht, pp. 58 - 71

Janson, L. (1992) In: Fonds voor beeldende kunsten, vormgeving en bouwkunst: Architectenverhalen van Japan. NAI uitgeverij, Rotterdam

Meyer, H. (1998): Westerse utopien in Zuidoost - Azie. Hong Kong en Singapore in: archis 4/1998

Meurs, P. (1993): Brazilië: Bouwen aan een ongelijke wereld in: de Architect 9/ 1993

Mommaas, H. (2000): De vrijetijdsindustrie in Stad en land. Een studie naar de markt van belevnissen. Sdu uitgeverij Den Haag

NIROV (2000) Meervoudig ruimtegebruik in drie Noord - Amerikaanse steden. Achtergrond documentatie voor deelnemers aan de NIROV/PAM studiereis, NIROV

Peters, P., Schwarz, M. (2000) Ruimte en tijd in meervoud. In: Nova Cura - Over meervoudig ruimtegebruik. Uitgeverij Lemma BV, Utrecht, pp. 26 - 43

Provost, M. (1998) In: Studiereis Metropolen in Zuidoost - Azië. NAI uitgeverij Rotterdam

Sarvati, A. (2000): Horizontale en verticale snelheid. In: Dynamic city. Fondation pour l'architecture. Uitgeverij Skira , p.99

Verilio, P. (2000): Fragmenten uit Cybermonde, la politique du pire. In: Dynamic city. Fondation pour l'architecture. Uitgeverij Skira, p.153

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, WRR (1999): De vrijetijdsindustrie in stad en land.

Aanvullende literatuur

VRM, StiR (1998): 65x intensief ruimtegebruik. Voorbeeldprojecten intensief ruimtegebruik. Den Haag:
(Grotiusplaats, p48; Werken op water, p112; De Viermarken, p26; Drachtstervaart, p130; bedrijventerreinen op stortplaatsen, p82)

VRM, StiR (1999): Meer doen met dezelfde ruimte. 28 voorbeelden van intensief ruimtegebruik. Den Haag:
(Kansen voor de kust, p46; Haverlij, p54; Mariënburchproject, p30; Westergasfabriek, p38; Mandelabrug, p42)

VRM, StiR (2000): Meer doen met dezelfde ruimte. 28 voorbeelden van intensief ruimtegebruik. Den Haag:
(Kersentuin p30; Herinrichting Ruigoord, p34; A8ernA, p72; Delft Centraal, p80; European Chinese Centre, p98)

Gehouden interviews

Cusveller, S. (→ Hong Kong, Azië)
van der Meijden, J. (→ Brazilië)
Meurs, P. (→ Brazilië)
Modder, J. (→ Canada, Amerika)
Wall, R. (→ Zuid-Afrika)
de Weerth, J. (→ Japan)

Afbeeldingen

Afb 1:

Perrottet, T. (1997): Southamerica. Inside guide.
APA publications, p182

Afb 2:

Meurs, P. (1993):
Bouwen aan een ongelijke wereld in:
de Architect 9/1993, p.50

Afb 3 t/m 5:

Ronald Wall

Afb 6 t/m 9:

Jasperien de Weerth

Afb 10 t/m 11:

Morris ,J. et al (1996):
Hong Kong. Reis naar het hart van de draak.
Zuid boekproducties, p.30

Afb 12:
Provost, M. (1998) : Studiereis Metropolen in Zuidoost - Azië.
NAI uitgeverij Rotterdam

Afb 13 t/m 15:
Modder, J.

Afb 16 t/m 18:
Meurs, P. (1993):
Bouwen aan een ongelijke wereld in:
de Architect 9/1993, p.58

MEERVOUDIG RUIMTEGEBRUIK

2002

ONDER DE LOEP

Opdrachtgever
Directie Wetenschap en Kennisoverdracht
van het Ministerie van Landbouw, Natuur en Visserij
(DWK- programma 363 Kwaliteit Leefomgeving)

Tekst
Ir. Marjolijn Bloemmen (landschapsarchitecte)
Dipl- Ing. Sirka Lüdtkke (landschapsarchitecte)

Vormgeving
Relief/Mieke Pijfers, Rhenen

Drukwerk
Drukkerij Kerckebosch, Zeist
Oplage: 500

Alterra
Wageningen UR

voor meer informatie
s.ludtke@alterra.wag-ur.nl
m.h.i.bloemmen@alterra.wag-ur.nl

Alles uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier mits eenduidige bronvermelding.

**MEERVOUDIG
RUIMTEGEBRUIK
ONDER DE LOEP**

Het kader voor dit essay wordt gevormd door het onderzoeksprogramma Kwaliteit Leefomgeving binnen Alterra, onderzoeksinstituut voor de groene ruimte. Het is -mede door zijn verkennend karakter- vooral bedoeld als inspiratiebron voor beleidsmakers van verschillende ministeries en geïnteresseerden uit de vakwereld van landschapsarchitectuur en stedenbouw, die zich bezighouden met de problematiek van intensief en meervoudig ruimtegebruik.

Het totstandkomen van het essay werd begeleid door
Leo Pols (Min. LNV),
Esther Agricola (KEI),
Jacqueline Jonkers
(destijds RMNO),
Roel During (Alterra),
Manon van Middelkoop
(Stichting Recreatie) en
Juliette van der Meijden
(destijds bureau B&B).
Hun allen hartelijk dank voor het meedenken gedurende het proces.